

مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه‌ی انجمن ایرانی تاریخ
سال دهم، شماره‌ی سی‌وهشتم، زمستان ۱۳۹۷، صص ۱۸۶-۱۵۷

کاربرد اسناد تصویری و تاریخ شفاهی معماری در بازنمایی ریزفضاها و مدل‌سازی سه‌بعدی خانه‌ی تاریخی نواب رضوی یزد

نیما ولی‌بیگ^۱، فرزانه کریمی^۲

چکیده

عوامل مختلفی در گذر زمان، به آسیب‌دیدن خانه‌های ایرانی منجر شده است. با بررسی اسناد باقی‌مانده از خانه‌ی نواب رضوی یزد می‌توان بخش عمده‌ای از فضاهای از دست‌رفته را بازنمایی کرد و همچنین حدس و گمان در مرمت این خانه‌ی تاریخی را به حداقل رساند. باور بنیادین این پژوهش آن است که مطالعات تاریخ شفاهی معماری و نیز اسناد تصویری تاریخی موجود، در بازنمایی فضاهای از دست‌رفته‌ی این بنا تأثیرگذار است. تاکنون پژوهش‌هایی درباره‌ی خانه‌های تاریخی یزد صورت گرفته، اما کمتر پژوهشی با استفاده از اسناد تاریخ شفاهی به بازنمایی فضاهای خانه‌ها پرداخته است. روش داده‌اندوزی در این پژوهش، مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی است. این مقاله بر آن است تا به بازنمایی روابط کالبدی و کاربری ریزفضاهای از دست‌رفته‌ی معماری خانه‌ی تاریخی نواب رضوی یزد دست یابد.

واژه‌های کلیدی: خانه‌ی نواب رضوی، اسناد تصویری، تاریخ شفاهی معماری، کالبد و کارکرد خانه، تجربه‌ی زیسته

۱. استادیار و عضو هیئت‌علمی دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده‌ی مرمت، (نویسنده مسئول)،
(n.valibeig@au.ac.ir).

۲. دانشجوی دکتری مرمت و احیای بناهای تاریخی، دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده‌ی مرمت،
(karimi_farzane91@yahoo.com).

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۴/۱۷، تاریخ تأیید: ۱۳۹۹/۰۲/۰۱.

۱. مقدمه

خانه یکی از مباحث تأثیرگذار در معماری ایرانی است که کمتر به آن پرداخته شده است. واژه‌ی خانه که امروز به کار می‌رود، در گذشته برای اتاق به کار می‌رفته است. در گذشته از واژه‌ی سرا به جای کلمه‌ی خانه استفاده کرده‌اند. خانه‌های ایرانی دارای فضاهای معماری مختلفی‌اند که فرم و ابعاد و اندازه‌ی هر کدام از این فضاها با توجه به کاربری آنها متفاوت است. در این میان خانه‌های تاریخی یزد تیپولوژی مشخصی دارند. خانه‌ی نواب رضوی نمونه‌ای کامل از خانه‌ای با پیمون بزرگ همراه با فضاهای کامل از معماری ارزشمند خانه‌های تاریخی یزد است. این خانه مربوط به دوره‌ی پیش از قاجار متعلق به محمدتقی خان یزدی پسر سوم خان و از شجره‌ی کریم خان زند است که دستور ساخت باغ دولت آباد یزد نیز به وی منسوب است. بیش از نیمی از این بنا امروزه تخریب و قسمت‌هایی از کالبد فضاهای باقی مانده تغییر شکل داده شده است. بازنمایی این بخش بنا، بر اساس اسناد باقی مانده و مصاحبه‌هایی که محمدکریم پیرنیا با مالکان قدیمی بنا انجام داده، صورت گرفته است.^۱ همچنین مطالعات میدانی ایشان روی این بنا در دهه‌های ۱۳۳۰ و ۱۳۴۰ خورشیدی بیش از آنکه بخش‌های گوناگونی از بنا تخریب شود، اصلی‌ترین منبع در بازنمود تصویری بناست.

با آشکارشدن ریزفضاهای خانه‌ی تاریخی نواب رضوی می‌توان بخشی از معماری فراموش شده‌ی گذشته را بازخوانی کرد. همچنین ریزفضاهای یکی از نمونه‌های کامل از خانه‌های ایرانی آشکار می‌شود و تصویری دقیق از خانه‌ی نواب رضوی در گذشته به دست می‌آید. از سوی دیگر، این پژوهش جایگاه مطالعات تاریخ شفاهی معماری را در بازنمود بخش‌های از دست‌رفته‌ی معماری آشکار خواهد کرد. این پژوهش در صد پاسخگویی به پرسش‌های زیر است:

۱. فایل صوتی شماره‌ی ۳۴ از مجموعه دروس استاد محمدکریم پیرنیا در سازمان حفاظت آثار باستانی، سال ۱۳۶۶، پیاده‌شده توسط نگارندگان. تنها منبع شفاهی مورد استفاده، گفت‌وگوی محمدکریم پیرنیا است؛ لذا در هر بخش از مقاله که به تاریخ شفاهی ارجاع داده شده، منظور مصاحبه‌ی ایشان با افرادی است که زیست در این خانه را درک کرده‌اند.

- چگونه مطالعات تاریخ شفاهی معماری در کنار مطالعات میدانی از یک سو و مطالعات مقایسه‌ای کالبد خانه‌های تاریخی شهر یزد از سوی دیگر می‌تواند به بازنمایی فضاها معماری از دست‌رفته‌ی خانه‌ی نواب رضوی بینجامد؟

- چه تغییرات کارکردی و کالبدی‌ای در معماری خانه‌ی نواب رضوی یزد به وجود آمده است؟

۲. پیشینه‌ی پژوهش

بعضی از پژوهشگران، خانه‌های تاریخی شهر یزد را از نظر کالبد تحلیل کرده‌اند.^۱ محققانی به مطالعه‌ی معماری خانه‌های ایرانی و به مستندنگاری خانه‌های باقی‌مانده از دوره‌های مختلف پرداخته‌اند.^{۲-۳} پژوهشگران دیگری درباره‌ی ریزفضاهای تکرارشونده در معماری خانه‌ی ایرانی و ارکان اصلی آنها اطلاعاتی داده‌اند.^۴ نویسنده‌ای به صورت کلی درباره‌ی معماری مسکونی ایران را با در نظر گرفتن اصل درون‌گرایی بحث کرده است.^۵ محققانی مفهوم خلوت و حریمیت در معماری خانه‌های ایرانی را بازنگری کرده‌اند.^{۶-۷} نویسنده‌ای

۱. محمدرضا قزلباش، فرهاد ابوضیاء، (۱۳۶۴)، *الفبای کالبدی خانه‌های سنتی یزد*، تهران: وزارت برنامه و بودجه.

۲. فاطمه کاتب، (۱۳۸۴)، *معماری خانه‌های ایرانی*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

۳. کامبیز حاجی‌قاسمی، (۱۳۷۸)، *گنجنامه‌ی خانه‌های یزد*، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

۴. محمدکریم پیرنیا، (۱۳۹۱)، *معماری ایرانی*، تهران: سروش دانش.

۵. غلامحسین معاریان، (۱۳۸۵)، *آشنایی با معماری مسکونی ایران گونه‌شناسی درون‌گرا*، تهران: سروش دانش.

۶. محمود ارژمند، سمیه خانی، (بهار ۱۳۹۱)، «نقش خلوت در معماری خانه‌ی ایرانی»، *مطالعات شهر ایرانی*، س ۳، ش ۷، صص ۲۷-۳۸.

۷. میترا غفوریان، مینا پی‌سخن، الهام حصاری، (پاییز ۱۳۹۳)، «گونه‌شناسی سازمان فضایی و سلسله‌مراتب ورود در خانه‌های ایرانی با تأکید بر حریمیت»، *برنامه‌ریزی توسعه‌ی کالبدی*، س ۳، ش ۷، صص ۱۲۹-۱۴۴.

۸. حسن هاشمی، عابد تقوی، ذبیح‌الله مسعودی، (زمستان ۱۳۹۳)، «درون‌گرایی و بازتاب اصل حریمیت در معماری ایرانی-اسلامی، نمونه‌ی پژوهش: خانه‌های تاریخی بیرجند»، *مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان*، س ۳، ش ۲، صص ۱۴-۱۲۳.

دیگر ارکان اصلی خانه‌های ایرانی را دسته‌بندی کرده است.^۱ محققان دیگر خانه‌های ایرانی را با رویکرد معناگرایانه تحلیل کرده‌اند که در این میان دیدگاه‌های پدیدارشناسان و سنت‌گرایان مد نظر بود است.^۲ بعضی از پژوهشگران با استفاده از نرم‌افزارهای مختلف، ارتباط انرژی خورشیدی و نوع طراحی فضاهای خانه‌های ایرانی را تحلیل کرده‌اند.^۳ نویسندگانی نیز درباره‌ی نقش مکان قرارگیری خانه‌های تاریخی در یکپارچگی بافت‌های تاریخی بحث کرده‌اند.^۴ ارتباط سبک زندگی ایرانی و نوع طراحی فضاهای باز و بسته‌ی خانه‌ی ایرانی، مورد بحث عده‌ای دیگر از پژوهشگران بوده است.^۵

با دیدی کلی می‌توان به این نتیجه رسید که محققان بسیاری به مبحث خانه‌ی ایرانی و گونه‌شناسی خانه‌ها و ریزفضاهای آن پرداخته‌اند. همچنین نویسندگانی اندک نیز ساختار هندسی و فرمی خانه در دوره‌های مختلف را موضوع مطالعه قرار داده‌اند. پیوستگی خانه‌ی ایرانی با بافت تاریخی شهر مورد بحث عده‌ای دیگری از محققان بوده است. بررسی جامع و دقیق همه‌ی پژوهش‌ها، ضعف مطالعاتی و تحلیل‌ها را در بازنمایی فضاهای ازدست‌رفته‌ی خانه‌های ایرانی و تحلیل‌های کالبدی و کارکردی آنها آشکار ساخت. کمتر

۱. محمدرضا بمانیان، رستم غلامی، جنت رحمت‌الله، (پاییز و زمستان ۱۳۸۹)، «عناصر هویت‌ساز در معماری سنتی خانه‌های ایرانی، نمونه‌ی موردی: خانه‌ی رسولیان یزد»، *مطالعات هنر اسلامی*، س ۵، ش ۱۳، صص ۶۸-۵۵.

۲. مهدی حمزه‌نژاد، مینا دشتی، (تابستان ۱۳۹۵)، «بررسی خانه‌های سنتی ایرانی از منظر پدیدارشناسان و سنت‌گرایان معنوی»، *نقش جهان*، س ۶، ش ۲، صص ۳۵-۲۴.

۳. مهدی سهیلی‌فرد، حمید اخترکاو، زهرا فلاحی، (زمستان ۱۳۹۲)، «بررسی تعامل اصول معماری ایرانی و انرژی خورشیدی از منظر فرم، تقارن و جهت‌گیری، نمونه موردی: خانه‌ی عباسیان کاشان»، *آرمان‌شهر*، س ۶، ش ۱۱، صص ۷۵-۹۰.

۴. میثم مهدی‌زاده، فرهاد دشتی، سکینه علیشیری، (تابستان ۱۳۹۵)، «هم‌پیوستاری خانه و شهر؛ خانه‌ی ایرانی جزئی از نظام همسایگی و محله، با تأکید بر ارزش‌های شهر اسلامی»، *مدیریت شهری*، س ۱۵، ش ۴۳، صص ۳۶۶-۳۴۳.

۵. سیده مهسا عبدالله‌زاده، محمود ارژمند، (زمستان ۱۳۹۱)، «در جست‌وجوی ویژگی‌های خانه‌ی ایرانی بر مبنای بررسی شیوه‌ی زندگی در خانه‌های سنتی شیراز»، *مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، س ۳، ش ۱۰، صص ۱۲۲-۱۰۹.

پژوهشی را می‌توان یافت که روابط کالبدی و کاربری بناهای تاریخی را بر پایه‌ی اسناد تصویری و مطالعات تاریخ شفاهی معماری بازنمایی کرده باشد. از این روی بررسی خانه‌ی نواب رضوی نیز به‌عنوان نمونه‌ای شاخص از خانه‌های یزد، برای نخستین بار این روابط را آشکار خواهد ساخت.

۳. روش تحقیق

یافته‌های این پژوهش عمدتاً بر پایه‌ی مطالعات میدانی نگارندگان در بنا از یک سو، و مطالعات مقایسه‌ای با دیگر خانه‌های مشابه از سوی دیگر است. این پژوهش با مطالعات تاریخ شفاهی معماری^۱ بر اساس گفت‌وگو با صاحبان خانه در گذشته، توسط اسناد صوتی برجای‌مانده تکمیل شده است.

روش داده‌اندوزی در این پژوهش، مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی است. با استفاده از مطالعات تاریخ شفاهی و سند ترسیمی^۲ برجای‌مانده از این خانه و سپس بررسی‌های مقایسه‌ای با دیگر خانه‌های تاریخی یزد، ابتدا ویژگی‌های مشترک خانه‌های ایرانی به دست آمد. سپس با مطالعه‌ی پلان‌ها و تصاویر قدیمی باقی‌مانده از خانه‌ی نواب رضوی، ریزفضاهای تخریب‌شده تحلیل کارکردی و کالبدی شد. در این تحقیق از فضاهای باقی‌مانده‌ی خانه‌ی نواب رضوی و بعضی دیگر از خانه‌های تاریخی یزد، بازدید و عکاسی صورت گرفت و در مواردی که امکان مراجعه نبود بررسی‌ها با استفاده از مدارک موجود انجام پذیرفت. در گام بعد، گونه‌شناسی کالبدی انجام شد. نمونه‌ی پلان و برش‌های مختلف خانه‌ها در نرم‌افزار مدل‌ساز، به‌صورت دوبعدی و سه‌بعدی ترسیم شدند و نهایتاً عناصر معماری خانه‌ی نواب رضوی تحلیل و بررسی شد.

در بخش مطالعات تاریخ شفاهی، اطلاعات به‌دست‌آمده از محمدکریم پیرنیا به‌عنوان فردی یزدی که آشنا با لهجه و واژگان یزدی است، مورد بررسی قرار گرفتند. تجارب ایشان در سال‌ها گفت‌وگو با استادکاران سنتی و پیاده‌سازی مطالعات تاریخ شفاهی، ایشان

۱. فایل صوتی شماره‌ی ۳۴ از مجموعه دروس استاد محمدکریم پیرنیا.

۲. در پیوست افزوده شد.

را به عنوان مرجعی اصیل در زمینه‌ی معماری سنتی ایران مطرح کرده است. داده‌های ایشان به‌خوبی اطلاعاتی درباره‌ی نحوه‌ی زندگی‌کردن (ویژگی‌های کارکردی) و چگونگی‌های فضایی (ویژگی‌های کالبدی) ارائه می‌دهد. از سوی دیگر، ایشان خود سال‌ها در چنین بناهایی زندگی کرده است و درک زیستی مشترکی دارد.

۴. گونه‌شناسی کالبدی و کارکردی خانه‌های تاریخی یزد

خانه‌های تاریخی یزد از نظر کالبدی و کارکردی، فضاهای متنوعی دارند؛ بدان معنا که شکل پلان هر کدام از این فضاها متناسب با کارکرد آنهاست. در نمونه‌ی فضاهای سرپوشیده، انواعی از سه‌دری، پنج‌دری، شکم‌دریده، بالاخانه، گوشوار، تالار و پستوها مشاهده می‌شود (جدول شماره‌ی ۱).

جدول شماره‌ی ۱: تیپ‌بندی پلان ریزفضاهای خانه‌های تاریخی یزد^۱

نام فضا	پلان شماتیک ریزفضا	تیپ‌بندی پلان شماتیک ریزفضاها
تختگاه، بالاخانه، سه‌دری		
سه‌دری، پستو		
سه‌دری، پنج‌دری		

۱. الفبای کالبدی خانه‌های سنتی یزد، ص ۳۲.

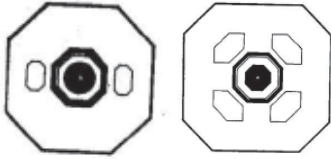
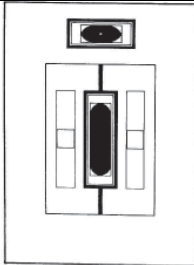
نام فضا	پلان شماتیک ریزفضا	تیپ‌بندی پلان شماتیک ریزفضاها
ارسی پنج‌دری		
تالار و بادگیر		

با بررسی‌های انجام شده آشکار شد: اکثر خانه‌های تاریخی یزد دارای دو بخش اندرونی و بیرونی هستند. همچنین می‌توان ۴ نوع فضای روباز را در این بناهای مشاهده کرد: حیاط اندرونی، حیاط بیرونی، آبسالان و گودال باغچه (جدول شماره ۲).

جدول شماره ۲: گونه‌شناسی پلان ریزفضاهای سرباز خانه‌های یزد^۱

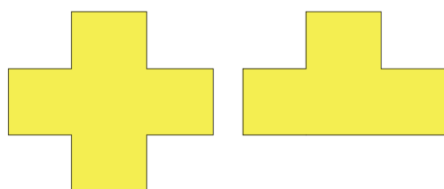
مکان قرارگیری فضای سرباز در خانه	پلان فضای سرباز
بیرونی	
اندرونی	

۱. همان‌جا.

پلان فضای سرباز	مکان قرارگیری فضای سرباز در خانه
	آبسالان
	گودال باغچه

- ۱-۴. تعاریف ریزفضاهای معماری در خانه‌های یزد بر پایه‌ی مطالعات اسناد شفاهی طبق سند شفاهی^۱ باقی‌مانده از خانه‌های یزد، بخشی از ریزفضاها دارای تعاریفی ویژه‌اند که تا به امروز کمتر پژوهشی با این دقت به آن پرداخته است.
- کنه: فرورفتگی سردر بنا به ابعاد یک در دو متر که عمدتاً پوشش نیم‌گنبد روی آن ساخته می‌شده است.
 - اتاق مهتر و چراغدار: اتاقی است که برای اقامت یا پذیرایی از افرادی به کار می‌رفته است که برای نگهداری از چهارپایان، همراه با مهمانان وارد خانه می‌شدند. این فضا در بیرونی قرار می‌گرفت.
 - شکم‌دریده و تهرانی: فضای صلیبی‌شکل با پلان کامل یا نیمه؛ اگر دارای پوشش سقف مسطح باشد، تهرانی نامیده می‌شود. اگر پوشش سقف آن، تاق (خمیده) باشد، شکم‌دریده نامیده می‌شود (تصویر شماره ۱).

۱. فایل صوتی شماره‌ی ۳۴ از مجموعه دروس استاد محمدکریم پیرنیا.

تصویر شماره ۱: دو گونه پلان فضای شکم‌دریده و تهرانی

۲-۴. بازنمایی کالبدی ریزفضاهای خانه‌ی نواب رضوی

با تحلیل‌های صورت‌گرفته و مطالعات اسناد ترسیمی باقی‌مانده از پلان بنا، ریزفضاها از نظر کالبدی به صورت‌هایی گوناگون تقسیم شدند (جدول شماره ۳).

جدول شماره ۳: گونه‌شناسی پلان ریزفضاهای سرپوشیده خانه‌ی نواب رضوی

نام فضا	شکل پلان	جانمایی
هشتی		
حیاط‌ها		
تالارها		

جانمایی	شکل پلان	نام فضا
		تنبی
		اتاق بادگیر
		سهدری
		سهدری ارسی
		شکم دریده

نام فضا	شکل پلان	جانمایی
پنج‌دری ارسی		
پستو		

۳-۴. بازنمایی کارکردی ریزفضاهای خانه‌ی نواب رضوی

بر پایه‌ی اسناد تاریخ شفاهی^۱، کاربری ریزفضاهای خانه‌ی نواب رضوی آشکار شد. همچنین با تحلیل فضایی صورت‌گرفته، معماری خانه‌ی نواب رضوی از سه جنبه‌ی عناصر ارتباطی، سلسله‌مراتب فضایی، و کاربری فضاها باز و بسته، بررسی شد (جدول شماره‌ی ۴ و تصویر شماره‌ی ۲).

با تحلیل مطالعات تاریخ شفاهی^۲ برجای‌مانده و اسناد ترسیمی کهن درباره‌ی ریزفضاهای خانه‌ی نواب رضوی از نظر کارکردی، بخشی از کاربری‌ها و کالبد فضایی معماری آن آشکار شد (تصویر شماره‌ی ۲):

این بنا دستخوش تغییرات بسیاری شده است؛ به گونه‌ای که بخش بیرونی و گودال باغچه تخریب شده و درها و پنجره‌های اندرونی عوض شده‌اند. بنای اولیه دارای تالار تنبی با ستون‌های چوبی و پوشش تخت و بادگیری بزرگ بوده است که امروزه از بین رفته و فرم ایوان در دوره‌های بعد، از پوشش تخت به تاقی تغییر یافته است (B₁₄, B₁₅).

۱. همان.

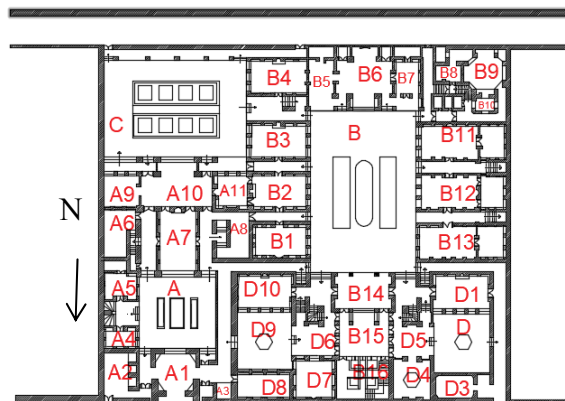
۲. همان.

- سمت چپ هشتی، سکویی در دالان متصل‌کننده‌ی اندرونی وجود داشت که در آن بابای خانه می‌نشسته و رفت‌وآمدها را کنترل می‌کرده است (A₃).
- سمت راست هشتی توسط دالان به بهاربند و محل نگهداری چهارپایان متصل می‌شده است (A₂).
- بعد از هشتی حیاط بیرونی وجود دارد (A) و در سمت راست حیاط، دو اتاق مهتر و چراغدار است. مهترها و چراغدارها همراه با مهمانان، برای نگهداری از چهارپایان وارد خانه می‌شدند؛ از این‌روی این فضاها در حیاط بیرونی در نظر گرفته شده‌اند تا افراد غریبه وارد فضای خصوصی خانه نشوند (A₄, A₅).
- در این خانه دو نوع اتاق برای مهمان‌ها در نظر گرفته شده است: اتاق‌هایی در فضای مابین اندرونی و بیرونی برای مهمان‌های خودی (A₁₁)؛ و اتاق‌هایی در گوشه‌ای از حیاط بیرونی برای مهمان‌های غریبه (A₉).
- پشت حیاط بیرونی گودال باغچه وجود داشته است که امروزه تخریب شده است. این گودال باغچه با دالانی به بیرون راه داشته است (C).
- عمق گودال باغچه به حدی بوده است که فقط قله‌ی (بخش بالایی) درختانی که در آن کاشته شده بود، از بیرون نمایان بوده است (C).
- مابین حیاط بیرونی و گودال باغچه، تهرانی قرار داشته است. این بخش، خود شامل بخش کشیده‌ای به نام سفره‌خانه برای پهن‌کردن سفره و پذیرایی از مهمانان و همچنین بخشی برای خوردن چای قبل از غذا بوده است (A₁₀).
- آشپزخانه در این بنا، به دلیل خدمات‌دهی به هر دو قسمت اندرونی و بیرونی، مابین این دو بخش قرار داشته است (A₈).
- فضاهای اندرونی (B) شامل سه‌دری‌هایی در جانب شرق و غرب حیاط، فضای شکم‌دریده در شمال حیاط، حمام در شمال‌شرقی و تالار و اتاق بادگیر در قسمت جنوبی حیاط است.
- حمام شامل بینه (B₉)، گرمخانه، خزینه و تون است. راهی مجزا کنار حمام به بیرون بنا برای رفت‌وآمد آبکش^۱ وجود داشته است. همچنین سه عدد سرویس بهداشتی نزدیک

۱. فردی که آب خزینه‌ی حمام را خالی می‌کرد.

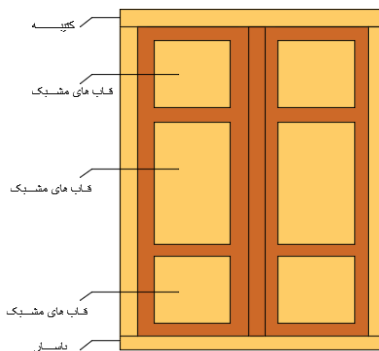
فضای حمام بوده که یکی از آنها به دالان بیرونی راه داشته و دو سرویس دیگر به دالان متصل به حمام راه داشته‌اند.

- در دو سمت حیاط اندرونی سهدری‌ها هستند. یکی از این سهدری‌ها دورو است (B₃) و به بیرونی هم راه داشته؛ این اتاق ویژه‌ی مادر بزرگ بوده است. معمولاً اهالی خانه هفته‌ای یک بار برای کارهایی مانند مشورت از پدر بزرگ و مادر بزرگ، حل اختلافات، همچنین دست‌بوسی در این اتاق جمع می‌شدند. در نزدیکی اتاق مادر بزرگ، سهدری دیگری است که به بیرون نیز راه داشته؛ این فضا، اتاق کار پدر بزرگ بوده است (B₄).
- در بخش جنوبی اندرونی، تالار و اتاق بادگیر بوده است. در بالای این فضا، اتاق گوشوار قرار داشته است. کاربری یکی از این گوشوارها، حجله‌خانه یا اتاق مهمان، و گوشوار دیگر اتاق کار صاحب‌خانه یا خیاط‌خانه بوده است. پله‌های دسترسی به این فضاها را معمولاً بلند می‌ساخته‌اند تا بچه‌ها نتوانند از آن بالا بروند.
- در سمت راست و چپ تالار، حیاط‌های داماد بوده که امروزه تخریب شده است. در هر کدام از این حیاط‌ها، پنج‌درهای مخصوص داماد خانواده بوده است (D₁, D₁₀).
- در بخش جنوبی حیاط‌های داماد، نمازخانه (D₇)، هیزم‌دان (D₈) و حوض‌خانه (D₄) نیز دیده می‌شود. آب کل خانه از قنات و فقط آب حوض‌خانه از چاه زه تأمین می‌شده است.
- این بنا داری آب‌نماهای (حوض‌های) گوناگون بوده که هر کدام هندسه‌ای متفاوت داشته‌اند. آب‌نماها دارای پلان‌هایی به شکل‌های دوازده‌ضلعی، هشت‌ضلعی، ستاره‌تند و مستطیل بوده‌اند.
- حوض‌های اندرونی و بیرونی به شکل مستطیل بوده‌اند. اندازه‌های حوض بیرونی نصف حوض اندرونی است. حوض اندرونی پنج فواره داشته است.

تصویر شماره ۲: کدگذاری ریزفضاهای خانه‌ی نواب رضوی

- فضاهای مسکونی این بنا، هر کدام به صورت مستقل، همچون آپارتمان‌های امروزی، عمل می‌کرده‌اند؛ با این تفاوت که حمام و آشپزخانه و سرویس بهداشتی مشترک بوده است.
- در فضاهای اتاق، روی نماهای درونی بدنه‌ی اتاق، تاقچه و رف (تاقچه بالا) ایجاد می‌شده است. همچنین بین تاقچه‌ی پایین و بالا، قطار بندی (گونه‌ای آذین گچی مقرنس‌مانند) کار شده است.
- اکثر اتاق‌ها دارای سه درِ دولنگه با ۱۲۰ سانتی‌متر عرض (پیمون بزرگ) بوده‌اند. هر لنگه‌ی در، دارای قاب مربع در بالا و پایین و قاب کشیده‌ی مستطیل در میان بوده است. همچنین درها دارای پاسار و کتیبه بوده‌اند (تصویر شماره ۳).

تصویر شماره ۳: جزئیات درهای اتاق در خانه‌ی نواب رضوی

- کل این بنا با خشت ساخته شده است. نما با اندود کاهگل ارزه^۱ پوشیده شده است و فقط در پای بست بنا آجر به کار رفته که آن نیز دارای طرح گل‌انداز است. در پیش‌آمدگی لبه‌ی بام (شرفه) از آجر با ابعاد بزرگ استفاده شده است.
- ناودان‌های شره‌ای این بنا، آب باران را به باغچه‌ها انتقال می‌دهد. بدین ترتیب در مصرف آب صرفه‌جویی می‌شده است.

جدول شماره‌ی ۴: بازنمایی و تحلیل کارکردی ریزفضاهای خانه‌ی نواب رضوی

تحلیل و بازنمایی پلان	انواع مختلف بازیابی کارکردی پلان
	آشکارسازی کاربری ریزفضاها
	آشکارسازی عناصر ارتباطی درون و برون فضایی

۱. کاهگل ارزه: گونه‌ای اندود برای نمای روی دیوار است که دارای گچ، خاک رس، آب، کاه شسته و خردشده است.

تحلیل و بازنمایی پلان	انواع مختلف بازیابی کارکردی پلان
	آشکارسازی سلسله مراتب فضایی بر پایه نوع کاربر
	آشکارسازی فضاها بر پایه میزان پوشش

با تحلیل سلسله مراتب فضایی در پلان خانه نواب رضوی، آشکار شد که این خانه دارای چهار دسته کاربری ریزفضایی با توجه به نوع مخاطب بوده است (جدول شماره ۴): فضاهای عمومی که قابل استفاده برای همه افرادند؛ فضاهای خصوصی که به افراد ساکن خانه اختصاص دارند؛ فضاهای نیمه خصوصی که هم افراد ساکن و هم افراد غیر ساکن از آن بهره می گیرند؛ این بخش خود به دو دسته تقسیم می شود: فضاهایی که بیشتر افراد ساکن از آن استفاده می کنند و فضاهایی که بیشتر افراد غیر ساکن از آن استفاده می کنند. این در حالی است که دسته بندی متفاوتی، از نظر فضاهای سرپوش، نیمه باز، بسته و سرپوشیده نیز در این خانه ارائه شده است. لازم به یادآوری است منظور از فضای سرپوشیده، فضاهای ارتباطی در خانه است که دارای سقفاند. فضای بسته افزون بر سرپوشیده بودن دارای چهار دیوار در چهار سمت است. این در حالی است که فضاهای نیمه باز با وجود سقف در

| کاربرد اسناد تصویری و تاریخ شفاهی معماری در بازنمایی ریزفضاها و ... | ۱۷۳

بالایشان، در هر چهار سمت الزاماً دیوار ندارند و در یک یا دو جهت دسترسی مستقیم به فضای سرباز دارند. خانه‌ی نواب رضوی در شمار خانه‌هایی است که سلسله‌مراتب فضایی کاملی در خانه‌های تاریخی دارند.

۴-۴. بازنمایی جبهه‌های مختلف بنا

در این بخش چهار نوع تحلیل در کنار یکدیگر، به بازنمایی جبهه‌های خانه‌ی تاریخی نواب رضوی یزد کمک رسانید. بخش نخست، مطالعات مقایسه‌ای نماهای خانه‌های تاریخی باقی‌مانده در یزد است که همسانی‌های کالبدی با خانه‌ی تاریخی نواب رضوی دارند. بخش دوم، مطالعات تاریخ شفاهی^۱ است که از بنا بر جای مانده است. بخش سوم، سندهای ترسیمی ریزفضاهای خانه‌ی نواب رضوی (تصاویر شماره‌های ۱۰ تا ۱۵) است. بخش آخر، مطالعات میدانی و برداشت‌های نگارندگان در نماهای موجود، تغییر یافته یا تخریب‌شده‌ی خانه‌ی نواب رضوی یزد است. در انتها نمونه‌سازی جبهه‌های گوناگون خانه‌ی نواب رضوی بر اساس همه‌ی تحلیل‌ها انجام شد (جدول شماره‌ی ۵).

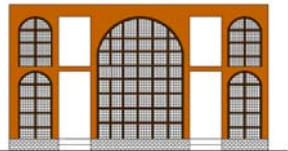

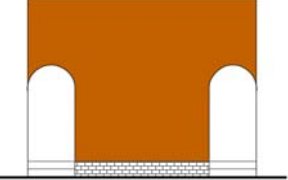
۱. فایل صوتی شماره‌ی ۳۴ از مجموعه دروس استاد محمدکریم پیرنیا.

جدول شماره ۵: بازنمایی جبهه‌های مختلف خانه‌ی نواب رضوی یزد بر پایه‌ی مطالعات مقایسه‌ای، اسناد

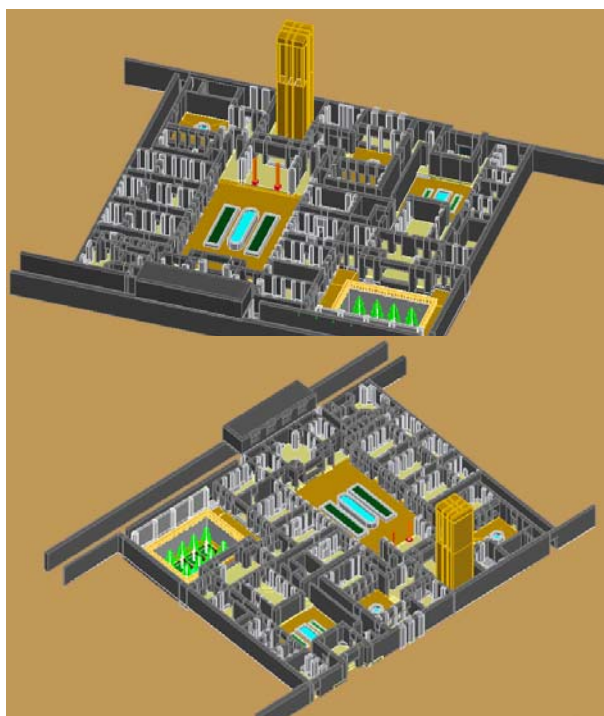
ترسیمی، مطالعات تاریخ شفاهی و برداشت‌های میدانی

بازنمایی جبهه‌های خانه‌ی نواب رضوی بر اساس مطالعات مقایسه‌ای جبهه‌ها در خانه‌های همسان با بنا، تاریخ شفاهی و برداشت بنا توسط نگارندگان	وضعیت این جبهه در خانه‌ی نواب رضوی	تصویر جبهه‌ی موجود بنا یا تصویر جبهه‌ی خانه‌های همسان با بنا، در صورت تخریب جبهه‌ی بنا	نام خانه
جبهه‌های شرقی و غربی اندرونی - وضعیت زمان ساخت جبهه‌های شرقی و غربی اندرونی - وضعیت کنونی	زمان ساخت زمان اکنون	منبع:	خانه‌ی تهرانی وضعیت موجود خانه‌ی نواب رضوی
جبهه‌ی جنوبی اندرونی - وضعیت زمان ساخت جبهه‌ی جنوبی اندرونی - وضعیت کنونی	زمان ساخت زمان اکنون		خانه‌ی ریسمانیان وضعیت موجود نواب رضوی

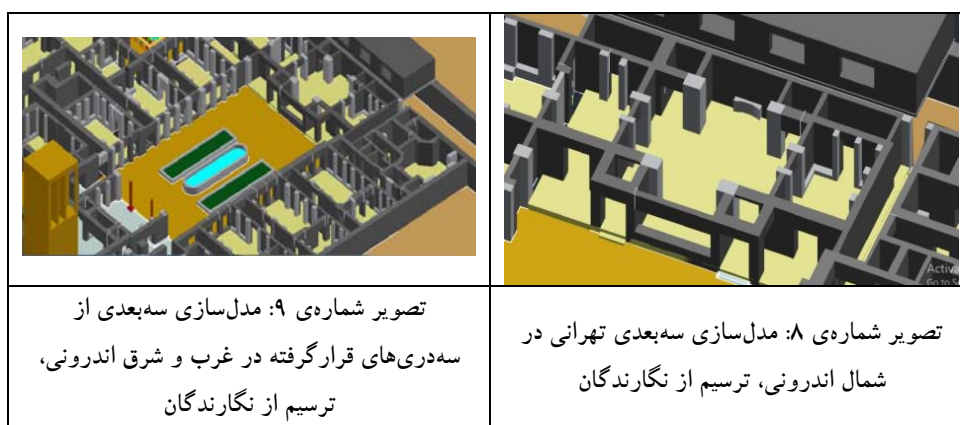
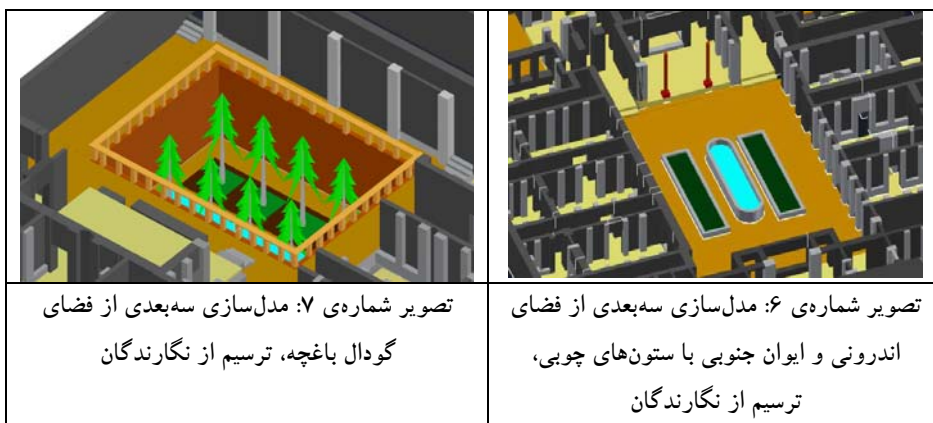
بازنمایی جبهه‌های خانه‌ی نواب رضوی بر اساس مطالعات مقایسه‌ای جبهه‌ها در خانه‌های همسان با بنا، تاریخ شفاهی و برداشت بنا توسط نگارندگان	وضعیت این جبهه در خانه‌ی نواب رضوی	تصویر جبهه‌ی موجود بنا یا تصویر جبهه‌ی خانه‌های همسان با بنا، در صورت تخریب جبهه‌ی بنا	نام خانه
جبهه‌ی شمالی اندرونی - وضعیت زمان ساخت جبهه‌ی شمالی اندرونی - وضعیت اکنون	زمان ساخت زمان اکنون		خانه‌ی اخوان سیگاری وضعیت موجود نواب رضوی
جبهه‌ی شمالی آبسالان و اتاق داماد - وضعیت زمان ساخت جبهه‌ی شمالی آبسالان و اتاق داماد - وضعیت اکنون، تخریب شده	زمان ساخت زمان اکنون		خانه‌ی بی‌بی رقیه
جبهه‌ی شرقی گودال باغچه - وضعیت زمان ساخت جبهه‌ی شرقی گودال باغچه - وضعیت اکنون، تخریب شده	زمان ساخت زمان اکنون		خانه‌ی اخوان سیگاری

بازنمایی جبهه‌های خانه‌ی نواب رضوی بر اساس مطالعات مقایسه‌ای جبهه‌ها در خانه‌های همسان با بنا، تاریخ شفاهی و برداشت بنا توسط نگارندگان	وضعیت این جبهه در خانه‌ی نواب رضوی	تصویر جبهه‌ی موجود بنا یا تصویر جبهه‌ی خانه‌های همسان با بنا، در صورت تخریب جبهه‌ی بنا	نام خانه
جبهه‌ی شمالی گودال باغچه - وضعیت زمان ساخت جبهه‌ی شمالی گودال باغچه - وضعیت اکنون، تخریب‌شده	زمان ساخت زمان اکنون		
جبهه‌ی شمالی حیاط بیرونی - وضعیت زمان ساخت جبهه‌ی شمالی حیاط بیرونی - وضعیت اکنون، تخریب‌شده	زمان ساخت زمان اکنون	جبهه‌ی جنوبی حیاط اصلی	خانه‌ی اعرب‌ها
جبهه‌ی جنوبی اندرونی - وضعیت زمان ساخت جبهه‌ی شمالی حیاط بیرونی - وضعیت اکنون، تخریب‌شده	زمان ساخت زمان اکنون		

بازنمایی جبهه‌های خانه‌ی نواب رضوی بر اساس مطالعات مقایسه‌ای جبهه‌ها در خانه‌های همسان با بنا، تاریخ شفاهی و برداشت بنا توسط نگارندگان	وضعیت این جبهه در خانه‌ی نواب رضوی	تصویر جبهه‌ی موجود بنا یا تصویر جبهه‌ی خانه‌های همسان با بنا، در صورت تخریب جبهه‌ی بنا	نام خانه
جبهه‌ی غربی حیاط بیرونی - وضعیت زمان ساخت جبهه‌ی غربی حیاط بیرونی - وضعیت اکنون، تخریب‌شده	زمان ساخت زمان اکنون		

تصاویر شماره‌های ۴ و ۵: مدل‌سازی سه‌بعدی فضاهای از دست‌رفته‌ی خانه‌ی نواب رضوی یزد، ترسیم از نگارندگان

۵. یافته‌ها

با مطالعات انجام شده بر کالبد ریزفضاهای خانه‌های تاریخی یزد، پلان تخت‌گاه‌ها، سهدری‌ها، پنج‌دری‌ها و اتاق بادگیر از نظر تنوع شکلی، هر کدام به سه گونه‌ی مختلف تقسیم شدند (جدول شماره ۱). همچنین فضاهای باز خانه‌های یزد از نظر پلان، مستطیلی و هشت‌ضلعی‌اند (جدول شماره ۲). آرایش کرت‌ها در این چهار دسته با توجه به یکسان نبودن شکل پلان، ساختار متفاوت دارند.

با تحلیل ریزفضاهای خانه‌ی نواب رضوی از نظر کارکردی، بخشی از کاربری‌ها و کالبد فضایی معماری آن آشکار شد. در این بنا فضاهای چلیپایی شکل، هم با پوشش تاقی

در شکم‌دریده‌ها، در بخش شمال اندرونی و هم با پوشش تخت در سفره‌خانه در شمال فضای بیرونی قابل مشاهده است (تصویر شماره ۱). اتاق مهمان در این خانه دو نوع است: اول، برای مهمانان غریبه که در فضای بیرونی و بدون ارتباط با اندرونی است؛ دوم، برای مهمانان خودی که فضایی متصل به یکی از سهدری‌هاست و با دالانی به فضای اندرونی راه پیدا می‌کند. سفره‌خانه نیز برای پذیرایی از مهمانان در بخش اندرونی قرار دارد. مجموعه‌ی اندرونی دارای زیرمجموعه‌های مختلفی است؛ مانند تالار و بادگیر در جنوب، تهرانی در شمال و سهدری‌ها در شرق و غرب بنا. هر کدام از سهدری‌های واقع در اندرونی، از نظر کاربری کاملاً مستقل‌اند. در بازه‌ای از زمان، کاربری بخش آبسالان (پالیز) این خانه، محل زندگی دامادها بوده است. این بخش، خود همه‌ی ارکان اصلی خانه را برای زندگی یک خانواده داشته است. خانه‌ی نگهبانان نیز به‌عنوان زیرمجموعه‌ای از خانه‌ی نواب رضوی در ساباط شمالی قرار داشته است. یکی دیگر از زیرمجموعه‌های بخش اندرونی نمازخانه است که بسیار وسیع و شبیه به مسجد است و ارکان اصلی همچون محراب را داشته است. همچنین حمام این خانه از حمام‌های بزرگ و کامل درون‌خانه‌ای است.

۶. نتیجه‌گیری

بر پایه‌ی مطالعات تاریخ شفاهی از یک سو و مطالعات میدانی از سوی دیگر در کنار مقایسه‌ی بنا با دیگر خانه‌های مشابه، کاربری و کالبد اصلی خانه‌ی نواب رضوی یزد مشخص شد. کاربری کلی این بنا را می‌توان شامل پنج قسمت اصلی دانست: اندرونی، بیرونی، آبسالان، بهاربند، خانه‌ی نگهبان. هر بخش اصلی به شکلی جداگانه مستقل است و ریزفضاهای متناسب با عملکرد خود را داراست. این بخش‌های اصلی در مجموعه‌ای واحد با یکدیگر کار می‌کنند. از سوی دیگر ریزفضاهای هر بخش اصلی تا حد ممکن دارای استقلال‌اند، اما همین ریزفضاها در مجموعه‌ای کوچک‌تر در تعامل با یکدیگرند. معمار برای ایجاد هر بخش اصلی تمهیداتی خاص اندیشیده است؛ از جمله نحوه‌ی چینش و سیرکولاسیون ریزفضاها که کمک بسیاری به استقلال هر بخش کرده است. یکی دیگر از

تمهیدات اندیشمندانه‌ی معمار این بنا را می‌توان استفاده از شش در مجزا برای دسترسی هر بخش دانست.

مطالعات تاریخ شفاهی در این بنا، در زمانی انجام شده که هنوز زندگی در بنا برقرار بوده است. پرسش‌هایی از بسیاری از افراد مسن این خانه که درک زیست در این بنا را داشته‌اند صورت گرفته است. پاسخ این پرسش‌ها، به آشکار شدن بخش‌های از دست‌رفته‌ی کالبد این خانه و کاربری ریزفضاهای آن منجر شده است.

از سوی دیگر مطالعات مقایسه‌ای در این بنا با دیگر خانه‌های تاریخی مشابه شهر یزد در کنار عکس‌برداری و مطالعات میدانی در بنا به بخش‌هایی که هنوز ابهاماتی از لحاظ کالبدی و کاربری داشت، یاری رسانید. این پژوهش، در تحلیلی چندجانبه یکی از خانه‌های کامل ایرانی را بررسی کرد. این مطالعه می‌تواند در بناهای تاریخی دیگر با کاربری‌هایی همچون نیایشگاهی، آموزشی و... نیز انجام پذیرد.

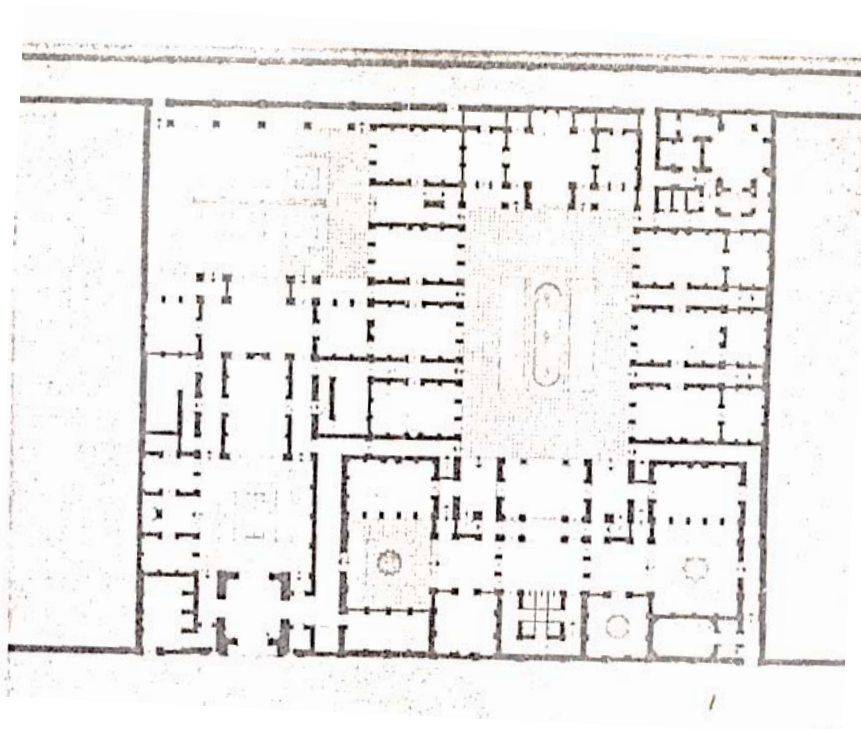
منابع و مأخذ

- ارژمند، محمود؛ خانی، سمیه، (بهار ۱۳۹۱)، «نقش خلوت در معماری خانه‌های ایرانی»، *مطالعات شهر ایرانی*، س ۳، ش ۷، صص ۲۷-۳۸.
- افشار، ایرج، (۱۳۷۵)، *یادگارهای یزد*، ج ۲، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بمانیان، محمدرضا؛ غلامی، رستم؛ رحمت‌پناه، جنت، (پاییز و زمستان ۱۳۸۹)، «عناصر هویت‌ساز در معماری سنتی خانه‌های ایرانی، نمونه‌ی موردی: خانه‌ی رسولیان یزد»، *مطالعات هنر اسلامی*، س ۵، ش ۱۳، صص ۵۵-۶۸.
- پیرنیا، محمدکریم، (۱۳۶۶)، *مجموعه دروس سازمان حفاظت آثار باستانی*، فایل شماره‌ی ۳۴، پیاده‌شده توسط نگارندگان.
- _____، (۱۳۹۱)، *معماری ایرانی*، تهران: سروش دانش.
- حاجی‌قاسمی، کامبیز، (۱۳۷۸)، *گنجنامه‌ی خانه‌های یزد*، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- حمزه‌نژاد، مهدی؛ دشتی، مینا، (تابستان ۱۳۹۵)، «بررسی خانه‌های سنتی ایرانی از منظر پدیدارشناسان و سنت‌گرایان معنوی»، *نقش جهان*، س ۵، ش ۲، صص ۲۹-۳۵.
- سهیلی‌فرد، مهدی؛ اخترکاو، حمید؛ فلاحی، زهرا، (زمستان ۱۳۹۲)، «بررسی تعامل اصول معماری ایرانی و انرژی خورشیدی از منظر فرم، تقارن و جهت‌گیری»، *آرمان‌شهر*، س ۶، ش ۱۱، صص ۷۵-۹۰.
- عبدالله‌زاده، مهسا؛ ارژمند، محمود، (زمستان ۱۳۹۱)، «در جست‌وجوی ویژگی‌های خانه‌ی ایرانی بر مبنای بررسی شیوه‌ی زندگی در خانه‌های سنتی شیراز»، *مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، س ۳، ش ۱۰، صص ۱۰۹-۱۲۲.
- غفوریان، میترا؛ پی‌سخن، مینا؛ حصار، الهام، (پاییز ۱۳۹۳)، «گونه‌شناسی سازمان فضایی و سلسله‌مراتب ورود در خانه‌های ایرانی با تأکید بر محرمیت»، *برنامه‌ریزی توسعه‌ی کالبدی*، س ۳، ش ۷، صص ۱۲۹-۱۴۴.
- قزلباش، محمدرضا؛ ابوضیاء، فرهاد، (۱۳۶۴)، *الفبای کالبدی خانه‌های سنتی یزد*، تهران: وزارت برنامه و بودجه.
- کاتب، فاطمه، (۱۳۸۴)، *معماری خانه‌های ایرانی*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- معاریان، غلامحسین، (۱۳۸۵)، *آشنایی با معماری مسکونی ایران، گونه‌شناسی درون‌گرا*، تهران: سروش دانش.

۱۸۲ | مطالعات تاریخ فرهنگی، شماره ۳۸

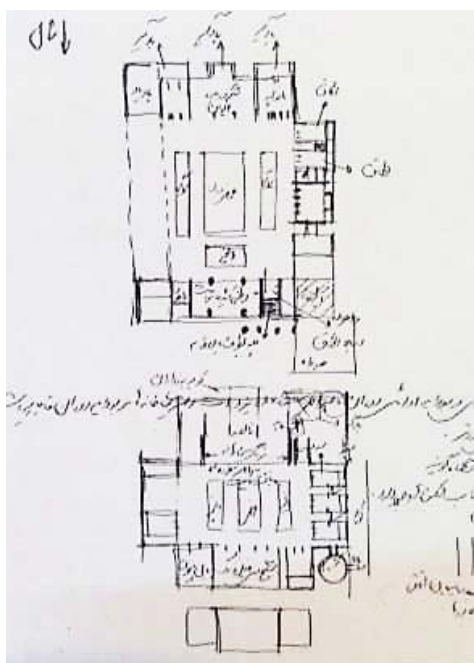
- مهدی‌زاده، میثم؛ دشتی، فرشاد؛ علیشیری، سکینه، (تابستان ۱۳۹۵)، «هم‌پیوستاری خانه و شهر؛ خانه‌ی ایرانی جزئی از نظام همسایگی و محله، با تأکید بر ارزش‌های شهر اسلامی»، مدیریت شهری، س ۱۵، ش ۴۳، صص ۳۴۳-۳۶۶.

- هاشمی، حسن؛ تقوی، عابد؛ مسعودی، ذبیح‌الله، (زمستان ۱۳۹۳)، «درون‌گرایی و بازتاب اصل محرمیت در معماری ایرانی-اسلامی، نمونه‌ی پژوهش: خانه‌های تاریخی بیرجند»، مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان، س ۳، ش ۲، صص ۱۲۳-۱۴۶.

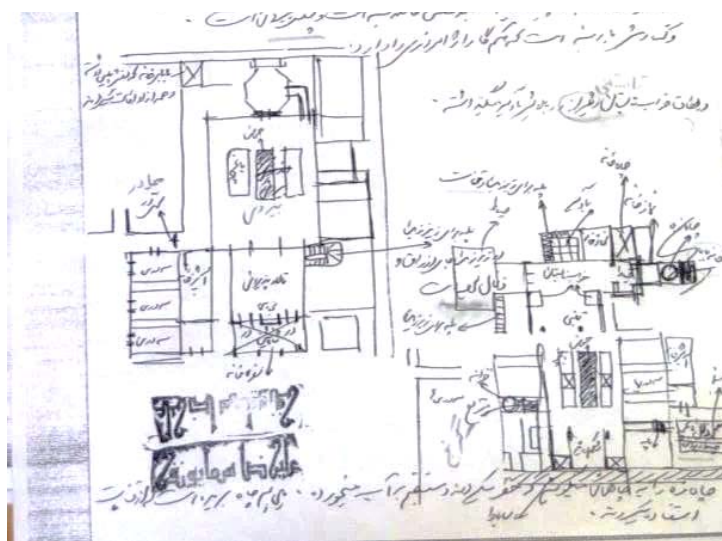

تصویر شماره ۱۰: پلان برگرفته از کتاب یادگارهای یزد

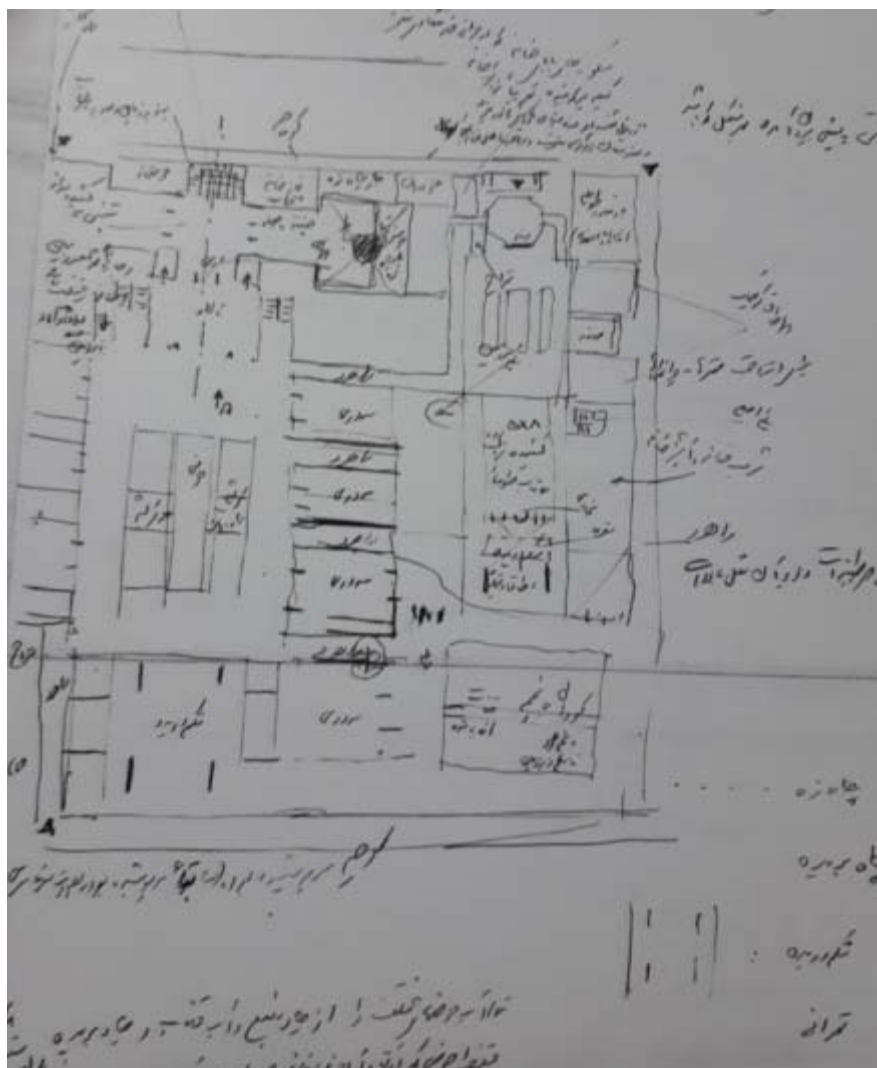
لازم به ذکر است در این سند هیچ نوع ریزفضای معماری مشخص نشده است و همه‌ی بازنمایی کارکردی خانه‌ی نواب رضوی را نگارندگان با استفاده از نوارهای صوتی برجای مانده از محمدکریم پیرنیا به انجام رسانده‌اند.

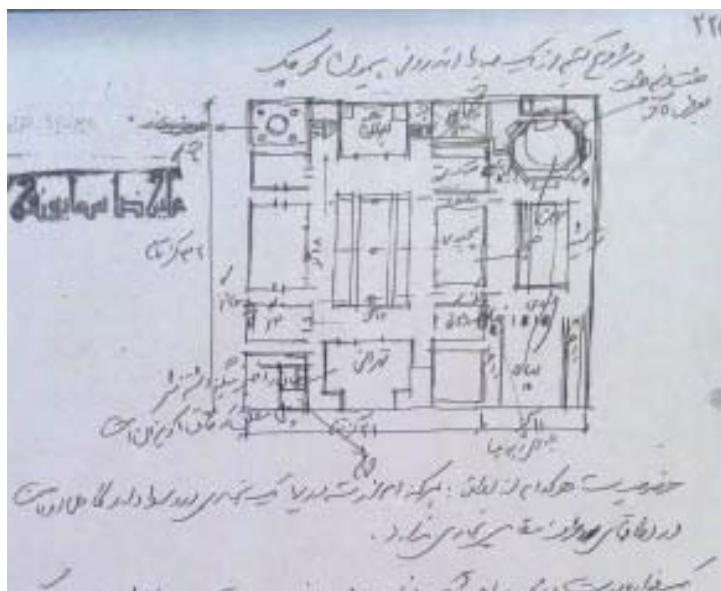
تصویر شماره‌ی ۱۱: برداشت نخست پلان شماتیک خانه‌ی نواب رضوی، اسناد باقی‌مانده از کلاس استاد محمدکریم پیرنیا در سازمان حفاظت آثار باستانی، در سال ۱۳۶۶ که دانشجویان وی ثبت کرده‌اند.

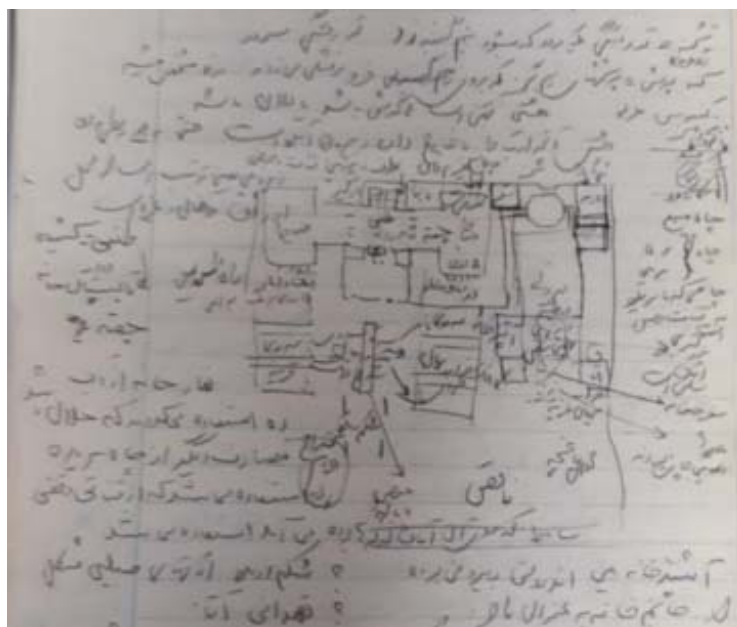
تصویر شماره‌ی ۱۲: برداشت دوم پلان شماتیک خانه‌ی نواب رضوی

تصویر شماره‌ی ۱۳: برداشت سوم پلان شماتیک خانه‌ی نواب رضوی

تصویر شماره ی ۱۴: برداشت چهارم پلان شماتیک خانه ی نواب رضوی

تصویر شماره ی ۱۵: برداشت پنجم پلان شماتیک خانه ی نواب رضوی